

Τεκμηριώνοντας τη βιβλιοδεσία. Τα διακοσμημένα χαρτιά ως δείκτες ταυτότητας του βιβλίου.

Λέξεις-κλειδιά (5):

1. Βιβλιοδεσία
 2. Διακοσμημένα χαρτιά
 3. Μαρμαρογραφημένα χαρτιά
 4. Ανάγλυφα χαρτιά
 5. Διάστικτα χαρτιά
-
1. Ευθαλία Νταλούκα, Τμήμα Συντήρησης Αρχαιοτήτων και Έργων Τέχνης, Πανεπιστήμιο Δυτικής Αττικής, entalouka@uniwa.gr
 2. Δάφνη Κυριάκη – Μάνεση, Τμήμα Αρχειονομίας, Βιβλιοθηκονομίας και Συστημάτων Πληροφόρησης, Πανεπιστήμιο Δυτικής Αττικής dkmanessi@uniwa.gr
 3. Κώστας Βασιλάκης, Τμήμα Πληροφορικής και Τηλεπικοινωνιών, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου, costas@uop.gr
 4. Βασιλική Κόκλα, Τμήμα Συντήρησης Αρχαιοτήτων και Έργων Τέχνης, Πανεπιστήμιο Δυτικής Αττικής, vkokla@uniwa.gr

Περίληψη

Τα διακοσμημένα χαρτιά είναι χειροποίητα ή βιομηχανικά χαρτιά, τα οποία έχουν δεχθεί επεξεργασία με διάφορες τεχνικές και η χρήση τους στο βιβλίο έχει λειτουργικό, αλλά και διακοσμητικό ρόλο. Ενδεικτικά αναφέρονται η μαρμαρογραφία-της οποίας την πατρότητα διεκδικούν πολλές χώρες-, τεχνικές κατά τις οποίες ο πολτός ή η επιφάνεια του χαρτιού χρωματίζεται ή δέχεται επεξεργασία με διάφορα εργαλεία ή τεχνικές που είχαν ήδη χρησιμοποιηθεί στη χαρακτηριστική για τη δημιουργία έργων τέχνης (ξυλογραφία, λιθογραφία κ.α.).

Η μοναδικότητα, η ποικιλία των σχεδίων και ο υψηλός βαθμός δεξιοτεχνίας της κατασκευής τους αποτελούν στοιχεία άξια παρατήρησης και μελέτης, ενώ ως μέρη του βιβλίου αποτελούν στοιχεία απαραίτητα για την επιστημονική τεκμηρίωση αυτών. Μέχρι σήμερα, στην Ελλάδα, υπάρχουν ελάχιστες, σποραδικές αναφορές για το θέμα, ενώ μια οργανωμένη καταγραφή και ταξινόμηση των εν λόγω χαρτιών δεν έχει πραγματοποιηθεί.

Η παρούσα εισήγηση αποτελεί μια πρώτη προσέγγιση στους βασικούς τύπους διακοσμημένων χαρτιών και στην ορολογία που χρησιμοποιείται για τον προσδιορισμό τους, μέσα από έρευνα σε ελληνικές βιβλιοθήκες, αλλά και διεθνή

παραδείγματα καταλογογράφησης. Πραγματοποιείται αναφορά σε κάθε τεχνική, στους τύπους των παραγόμενων σχεδίων και της θέσης που καταλαμβάνουν σε κάθε βιβλίο, ως εσώφυλλα, κάλυμμα ή και τα δύο.

Αυτά τα στοιχεία αποτελούν το πρώτο βήμα για την καταγραφή, την οργάνωση, τη διαχείριση και την αξιοποίηση των πληροφοριών των διακοσμημένων χαρτιών, με σκοπό τη βαθύτερη γνώση μιας συλλογής βιβλίων, τη συσχέτιση αυτών με το χωροχρονικό πλαίσιο χρήσης τους καθώς και την προβολή – διάχυση του υλικού σε κοινότητες χρηστών

Bookbinding Documentation: Decorated Papers as Identity Markers of the Book

Λέξεις-κλειδιά (5):

1. Bookbinding
 2. Decorated paper
 3. marbled paper
 4. embossed paper
 5. sprinkled paper
-
1. Efthalia Ntalouka Department of Conservation of Antiquities and Works of Art, University of West Attica entalouka@uniwa.gr
 2. Daphne Kyriaki – Manessi, Department of Archival, Library & Information Studies-University of West Attica, dkmanessi@uniwa.gr
 3. Costas Vassilakis Department of Informatics and Telecommunications, University of Peloponnese, costas@uop.gr
 4. Vassiliki Kokla, Department of Conservation of Antiquities and Works of Art, University of West Attica, vkokla@uniwa.gr

Περίληψη

Decorated papers are either handmade or industrially produced papers that have undergone processing using various techniques. Their use in books serves both functional and decorative purpose. Indicatively, one may refer to marbling — a technique whose origins are claimed by several countries — as well as methods in which the paper pulp or surface is colored or treated using various tools, or techniques previously employed in printmaking (such as woodcut, lithography, etc.) for the creation of artworks.

The uniqueness, variety of patterns, and high level of craftsmanship involved in their creation make decorated papers worthy of observation and study. As

components of the book, they are essential elements for the scholarly documentation of the object. Today, in Greece, there have been only minimal and scattered references to this topic and a systematic recording and classification of such papers has yet to be undertaken.

This presentation constitutes an initial approach to the main types of decorated papers and the terminology used to define them, based on research in Greek libraries as well as international cataloging examples. It presents various techniques, the types of designs produced and their position within the book—whether as endpapers, covers, or both.

These elements represent the first step toward the documentation, organization, management, and utilization of information related to decorated papers, aiming at a deeper understanding of book collections, their correlation with the spatial and temporal context of their use, and the dissemination of this material to user communities.

Εισαγωγή

Τα τελευταία χρόνια, η μελέτη του βιβλίου ως αντικείμενου του υλικού πολιτισμού κερδίζει ολοένα και περισσότερο έδαφος, με σκοπό την κατανόηση και την ερμηνεία αυτού του τεχνουργήματος που συνδυάζει ποικίλα στάδια για την δημιουργία του.

Αν σε μια βιβλιοθήκη συγκεντρωθούν είκοσι βιβλία με τον ίδιο τίτλο, γίνεται αμέσως εμφανής η ποικιλία στη δομή και στα υλικά της βιβλιοδεσίας κάθε τεκμηρίου. Οι διαφορές τους μπορεί να αφορούν τον τύπο της βιβλιοδεσίας, την επιλογή του υλικού για το κάλυμμα ή τη διακόσμησή του. (Pearson 2020)

Κάθε βιβλίο είναι μοναδικό· και σε αυτήν ακριβώς την ιδιαιτερότητα εδράζονται τόσο το ερευνητικό ενδιαφέρον όσο και οι μεθοδολογικές προκλήσεις που συνοδεύουν τη μελέτη των βιβλιοδεσιών.

Η βιβλιοδεσία είναι μια πολυσύνθετη διαδικασία, τα φύλλα του χαρτιού διπλώνονται και δημιουργούνται τα τεύχη, τοποθετούνται στη σωστή σειρά, πραγματοποιούνται οι εγκοπές, ακολουθεί η συρραφή των τευχών με ή χωρίς υποστηρίγματα και ποικίλες τεχνικές. Ακολουθεί η σταθεροποίηση της ράχης με κόλλα, η οποία καμπυλώνει ή παραμένει επίπεδη, επικολλάται ή κεντιέται το κεφαλάρι, επιλέγονται τα χαρτόνια και το υλικό για την δημιουργία του

καλύμματος και η διαδικασία ολοκληρώνεται με τη διακόσμησή του. Οι συνδυασμοί είναι αμέτρητοι.

Η μελέτη αυτών των στοιχείων αναδεικνύει τη σχέση ανάμεσα στον δημιουργό, τον κάτοχο και το κοινωνικό πλαίσιο της εποχής, και μπορεί να μας δώσει πληροφορίες για το γούστο και την οικονομική επιφάνεια του κατόχου, για το εργαστήριο που το δημιούργησε και τις ιδιαίτερες τεχνικές που ακολούθησε, αλλά και τη διαθεσιμότητα των υλικών σε μια συγκεκριμένη χρονική στιγμή και περιοχή.

Ένα από τα στοιχεία της βιβλιοδεσίας που παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον είναι τα διακοσμημένα χαρτιά. Η μοναδικότητά τους, η ποικιλία των σχεδίων και ο υψηλός βαθμός δεξιοτεχνίας που απαιτείται για την κατασκευή τους, συνιστούν χαρακτηριστικά που αξίζουν προσεκτικής παρατήρησης και συστηματικής μελέτης .

Μέχρι σήμερα, στην Ελλάδα υπάρχουν ελάχιστες και αποσπασματικές αναφορές στο συγκεκριμένο αντικείμενο. Η καταγραφή των διακοσμημένων χαρτιών πραγματοποιείται περιστασιακά από βιβλιοθηκονόμους, βιβλιοδέτες και, κυρίως, από συντηρητές βιβλίου, στο πλαίσιο της τεκμηρίωσης των στοιχείων της βιβλιοδεσίας κατά τη διαδικασία συντήρησης. Ωστόσο, μια συστηματική και οργανωμένη καταγραφή, καθώς και ταξινόμηση αυτών των υλικών, δεν έχει μέχρι σήμερα υλοποιηθεί.

Στο πλαίσιο της μελέτης βιβλιοδεσιών του 19ου αιώνα σε τρεις ελληνικές βιβλιοθήκες — στη Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων, στη Βιβλιοθήκη του Παντείου Πανεπιστημίου Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών και στην Καΐρειο Βιβλιοθήκη Άνδρου — αναδείχθηκε η ανάγκη τεκμηρίωσης των διακοσμημένων χαρτιών.

Για τον λόγο αυτό, κρίθηκε αναγκαίο να προηγηθεί η κατηγοριοποίηση των διακοσμημένων χαρτιών, με στόχο τη δημιουργία ενός οδηγού που θα διευκόλυνε την τεκμηρίωσή τους και τη χρήση μιας κοινής γλώσσας για τον ορισμό των εννοιών που περιγράφουν ένα από τα βασικά στοιχεία της δομής της βιβλιοδεσίας.

Τα διακοσμημένα χαρτιά ως στοιχεία της βιβλιοδεσίας

Τα διακοσμημένα χαρτιά είναι χειροποίητα ή βιομηχανικά χαρτιά, τα οποία έχουν δεχθεί επεξεργασία με διάφορες τεχνικές και χρησιμοποιούνται ως εσώφυλλα ή κάλυμμα του βιβλίου, από μόνα τους ή σε συνδυασμό με τα άλλα υλικά του καλύμματος, όπως είναι το δέρμα, το ύφασμα και η περγαμηνή. (Tanselle 1970) Η χρήση τους στο βιβλίο έχει λειτουργικό, αλλά και διακοσμητικό ρόλο. Ενίοτε έχουν διακοσμήσει κουτιά για τη φύλαξη βιβλίων και αντικειμένων (παιδικά παιχνίδια) ή μικρά έπιπλα. (Osmun 1954) Επίσης, έχουν χρησιμοποιηθεί ως υλικό ανακύκλωσης, για την ενίσχυση της ράχης των βιβλίων. Επιπλέον, υπήρξαν υποστρώματα για εκτύπωση και καλλιγραφία, αλλά και χαρτιά περιτυλίγματος. (University of the Arts London 2015)¹

¹ <https://www.ligatus.org.uk/lob/concept/1285>

Διακοσμημένα χαρτιά ως κάλυμμα του βιβλίου

Τα διακοσμημένα χαρτιά χρησιμοποιούνται σε διάφορα είδη βιβλιοδεσιών ως κάλυμμα ή μέρος του καλύμματος, για διακοσμητικούς λόγους αλλά και για οικονομία, αφού για παράδειγμα το δέρμα κοστίζει πολύ περισσότερο από ένα διακοσμημένο χαρτί, που μπορεί πολύ εύκολα να δημιουργήσει ο βιβλιοδέτης στο εργαστήριό του.

Ανάλογα με την επιφάνεια που καταλαμβάνει το βασικό υλικό (δέρμα, χαρτί, περγαμηνή, ύφασμα) στο κάλυμμα ενός βιβλίου, οι βιβλιοδεσίες διακρίνονται σε:

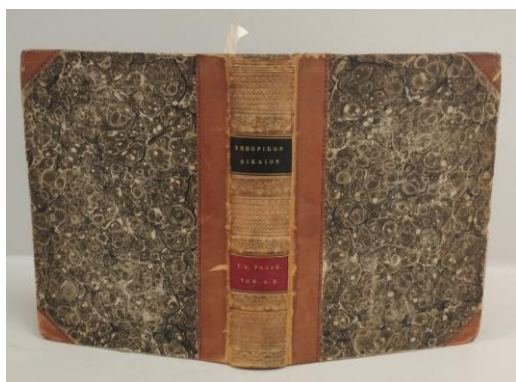
- Πλήρη βιβλιοδεσία - (full binding), 100% κάλυψη
- Ημιδέσιμο (half binding), 50% κάλυψη
- Βιβλιοδεσία τετάρτου (quarter binding), 25% κάλυψη
- Βιβλιοδεσία τριών τετάρτων (three quarter binding), 75% κάλυψη.

(Εικόνα 1.) (Arnett 2019, Johnson 1978)

Εικόνα 1. Τα είδη της βιβλιοδεσίας.

Εικόνα 2. Ημιδέσιμο (Βιβλιοθήκη Βουλής 1848)

Εικόνα 3. Πλήρης βιβλιοδεσία (B.B.1845)

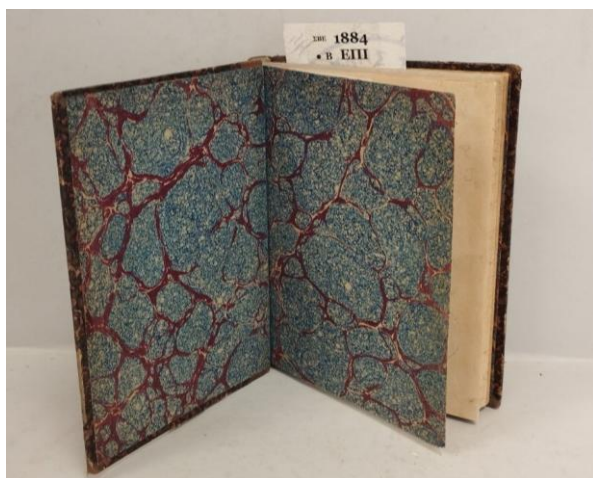

Διακοσμημένα χαρτιά ως εσώφυλλα

Ως εσώφυλλα (endleaves- endpapers) τα διακοσμημένα χαρτιά είναι συνήθως δίφυλλα που τοποθετούνται ένα στην αρχή και ένα στο τέλος του σώματος του βιβλίου. Από αυτά, τα φύλλα που κολλάνε πάνω στην εμπρόσθια και στην πίσω πινακίδα ονομάζονται επικολλημένα εσώφυλλα (pastedown), ενώ τα υπόλοιπα ονομάζονται ελεύθερα εσώφυλλα (flyleaves). (Θεοδώρου 1999)

Για την περιγραφή του όρου έχουν χρησιμοποιηθεί διάφορα ονόματα όπως παράφυλλα, ακρόφυλλα ακόμη και φύλακες του βιβλίου, διότι προστάτευαν το σώμα του βιβλίου από τις φθορές. (Θεοδώρου 1999, Χούλης 1999) Ο ρόλος τους σε αυτή τη θέση είναι λειτουργικός, αφού συνδέουν το σώμα με το κάλυμμα του βιβλίου και καλύπτουν στο εσωτερικό των πινακίδων τα ακατέργαστα άκρα-γυρίσματα του υλικού του καλύμματος, αλλά και διακοσμητικός. (Diehl 1980:67)

Εικόνα 4. Διακοσμημένο χαρτί- εσώφυλλο (B.B 1884)

Η σύνδεση των εσωφύλλων με το σώμα του βιβλίου μπορεί να πραγματοποιηθεί με συρραφή, με απλή επικόλληση ή με ενίσχυση της άρθρωσης- ένωσης του καλύμματος με το σώμα βιβλίου με ένα τμήμα υφάσματος ή δέρματος και στη συνέχεια επικόλληση. (Diehl 1980, Zaehnsdorf 1880)

Τα είδη των διακοσμημένων χαρτιών

Μετά τη μελέτη βιβλιογραφικών πηγών και δικτυογραφίας², έγινε κατανοητό ότι δεν υπάρχει κοινός τρόπος ταξινόμησης των διακοσμημένων χαρτιών, ιδιαιτέρως των μαρμαρογραφιών. Η ταξινόμηση γίνεται με βάση την τεχνική κατασκευής, ενώ οι ονομασίες των χαρτιών διαφέρουν ανάλογα με την τεχνική, αλλά και με πολιτισμικές ή ιστορικές προσλαμβάνουσες. (Diehl 1980 Tanselle 1970, Hayes 2018)

Τα είδη των χαρτιών που χρησιμοποιούνται σε μια βιβλιοδεσία, διακρίνονται στις κάτωθι κατηγορίες με κριτήριο την τεχνική που έχει χρησιμοποιηθεί για την δημιουργία τους:

1. Paste paper (Χαρτί κόλλας ή χαρτί επιχρισμένο με αμυλόκολλα)
2. Surface Paper (Χαρτί με επεξεργασμένη επιφάνεια)
3. Colored Paper (Χρωματισμένο ή έγχρωμο χαρτί)
4. Marbled Paper (Μαρμαρογραφημένο χαρτί ή μαρμαρόκολλα ή μαρμαρογραφία)
5. Printed paper (Τυπωμένο χαρτί)
6. Sprinkled Paper (Διάστικτο χαρτί)
7. Embossed Paper (Ανάγλυφο Χαρτί)

Ο ορολογία διατηρείται στην αγγλική γλώσσα, αφού οι όροι είναι διεθνώς αποδεκτοί και χρησιμοποιούνται στις βιβλιογραφικές αναφορές.

1. Paste paper (χαρτί κόλλας ή χαρτί επιχρισμένο με αμυλόκολλα)

Τα Paste papers χρησιμοποιήθηκαν από τα τέλη του 16^{ου} αιώνα και συνεχίζουν να χρησιμοποιούνται μέχρι και σήμερα. Δημιουργούνται με διάφορες τεχνικές, αλλά η πιο απλή είναι αυτή κατά την οποία η επιφάνεια του χαρτιού επαλείφεται με πηχτό μείγμα κόλλας αποτελούμενο από αμυλόκολλα ή αλευρόκολλα, σαπούνι και χρωστική.

Διακρίνονται σε πέντε υποκατηγορίες:

² Μελετήθηκαν οι βιβλιογραφικές αναφορές : 1,5,7,8,13,14,15,18,20,21,24

1. Drawn/comped paste papers

Πριν το στρώμα της κόλλας στεγνώσει ζωγραφίζονται διάφορα σχέδια με τη χρήση χτένας, με δάκτυλο, με αμβλύ αντικείμενο, με πινέλο κ.α., για να επιτευχθούν ριγέ, καρό και άλλα σχέδια τα οποία αφήνουν πιο αχνό το χρώμα του χαρτιού.

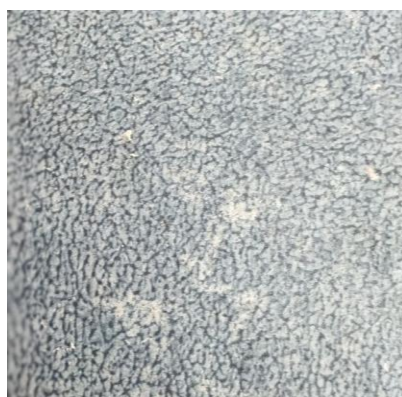
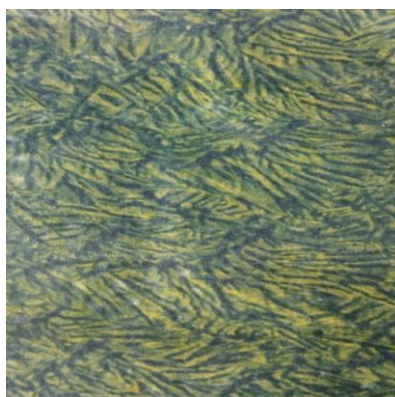
Εικόνα 5. Drawn/comped paste papers (B.B. 17ος αι.)

2. Daubed paste papers

Το διακοσμητικό μοτίβο δημιουργείται με τη βοήθεια ενός σπόγγου, ο οποίος με απαλές κινήσεις αφήνει ένα τυχαίο αποτέλεσμα διάφορων χρωματικών τόνων στο χαρτί.

Εικόνα 6. Daubed paste papers (B.B 1841, B.B. 1850)

3. Pulled paste paper

Δύο προετοιμασμένα χαρτιά με κόλλα και χρωστικές μπορούν να τοποθετηθούν με τις χρωματικές επιφάνειες σε επαφή και να χωριστούν κάνοντας ένα κυματιστό σχέδιο .

Εικόνα 7. Pulled paste paper (B.B. 1751)

4. Printed paste paper

Το χαρτί διακοσμείται με ξύλινη πλάκα (καλούπι) με ανάγλυφα σχέδια, η οποία πιέζεται πάνω στην επιφάνειά του. Στα σημεία των ανάγλυφων σχεδίων, η επιφάνεια γίνεται πιο ανοιχτόχρωμη. Επιπλέον, αντί ξύλινου καλουπιού μπορούν να χρησιμοποιηθούν εργαλεία των βιβλιοδετών (fillets και rolls) τα οποία πιέζοντάς τα πάνω στο επιχρισμένο χαρτί αφήνουν το σχέδιό τους .

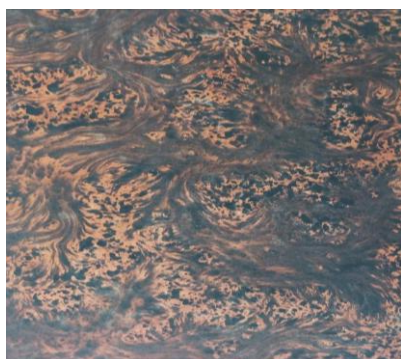
Εικόνα 8. Printed paste paper (B.B. 1743)

5. Spatter paste paper

Το χαρτί μπορεί να καλυφθεί με κόλλα αραιωμένη στο νερό, να δημιουργηθούν τυχαία σχέδια και στη συνέχεια να κρεμαστεί από τη μία πλευρά ώστε η αραιή, υγρή κόλλα να «τρέξει» και να δημιουργήσει τυχαίες διαβαθμίσεις. (Foot 1981)

Εικόνα 9. Spatter paste paper (B.B. 1871)

Μετά τη δημιουργία του σχεδίου το χαρτί αφήνεται να στεγνώσει σε θερμοκρασία δωματίου και στη συνέχεια γυαλίζεται με ζεστό σίδερο. Ένα χαρτί μπορεί να έχει δημιουργηθεί με συνδυασμό δύο τεχνικών. (Diehl 1980, Zaehnsdorf 1880, Tanselle 1970).

Τα paste papers είναι μοναδικά και πρωτότυπα, αφού κανένα δεν μπορεί να επαναλάβει το μοτίβο του άλλου. Για την κατασκευή τους απαιτούνται κοινά και φθηνά υλικά, ελάχιστη εμπειρία, γεγονός που σήμαινε ότι οι βιβλιοδέτες και οι εκδότες μπορούσαν εύκολα να παράγουν τα δικά τους χαρτιά. Γι αυτό το λόγο ελάχιστες συνταγές ήταν καταγεγραμμένες, ενώ τα χαρτιά ήταν σχεδόν πάντα ανυπόγραφα. (Osmun 1954)

2. Marbled Paper (Μαρμαρογραφημένο χαρτί- μαρμαρόκολλα)

Τα μαρμαρογραφημένα χαρτιά (μαρμαρόκολλες) ονομάζονται έτσι γιατί η χρωματική τους επιφάνεια θυμίζει τα «νερά» ή τα σχέδια του μαρμάρου. Εισήχθησαν στη δυτική Ευρώπη από την Ανατολή, πιθανόν από την Περσία μέσω των Οθωμανών Τούρκων. Εικάζεται ότι οι Πέρσες ήταν οι πρώτοι που χρησιμοποίησαν το μαρμαρογραφημένο χαρτί, στη βιβλιοδεσία, για τη διακόσμηση χειρογράφων, καθώς βρέθηκαν παραδείγματα χαρτιών στα περιθώρια χειρογράφων του 16^{ου} αιώνα. (Zaehnsdorf 1880, Osmun 1954)

Αυτό το είδος διακόσμησης του χαρτιού θεωρείται ότι υπήρχε στην Ιαπωνία με το όνομα Suminagashi από το 1118. (Diehl 1980, Middleton 1988, Osmun 1954)

Ο Woolnough (1881) πίστευε ότι η τέχνη προήρθε από την Ολλανδία από το 1598. Κατά τη γνώμη του, στις αρχές του 17^{ου} αιώνα μικρά πακέτα με

ολλανδικά παιχνίδια έφταναν στην Αγγλία τυλιγμένα με μαρμαρογραφημένα χαρτιά, προφανώς για να αποφευχθούν οι αγγλικοί φόροι. Αυτά τα χαρτιά τα επιπεδοποιούσαν και τα χρησιμοποιούσαν οι βιβλιοδέτες. Πάντως, οι Ολλανδοί θεωρούνται οι πρώτοι που διακόσμησαν με την τεχνική της μαρμαρογραφίας στις ακμές του βιβλίου. (Diehl 1980, Zaehnsdorf 1880, Osmun 1954)

Μια άλλη εκδοχή είναι ότι οι Γερμανοί ανακάλυψαν την τεχνική, διότι βρέθηκε μαρμαρογραφία σε *alba amicorum*³ Γερμανών ταξιδιωτών το 1575.

Πιθανόν Ολλανδοί, Γερμανοί και Τούρκοι να ανακάλυψαν παράλληλα την τεχνική, αλλά ανεξάρτητα ο ένας από τον άλλον. (Diehl 1980, Foot 1981)

Τα μαρμαρογραφημένα χαρτιά παράγονταν με ψεκασμό προετοιμασμένων χρωμάτων σε μια λεκάνη- λουτρό που περιείχε διάλυμα από τραγακάνθινο κόμμι (*gum dragon*)⁴ και νερό. Τα χρώματα τρίβονταν πάνω σε πέτρα, ώστε να γίνουν λεπτόκοκκα και αναμειγνύονταν με νερό και μερικές σταγόνες χολής βοδιού (*ox gall*)⁵. Σταγόνες χρώματος ρίχνονται πάνω στη επιφάνεια του μείγματος. Αν ο τεχνίτης ήθελε να δημιουργήσει σχέδια χρησιμοποιούσε διάφορα εργαλεία, σε επαφή με την επιφάνεια του μείγματος. Στη συνέχεια τοποθετούσε το χαρτί πάνω στην επιφάνεια και τα αιωρούμενα χρώματα προσκολλιούνταν στο χαρτί. Όταν το χαρτί στέγνωσε, το περνούσε με κερί μέλισσας ή μείγμα ζωικής κόλλας, αραιωμένη σε νερό και προσθήκη καλής

³ Το *Alba amicorum* είναι άλμπουμ φιλίας που περιέχει χειρόγραφα κείμενα από φίλους και γνωστούς. Χρησιμοποιήθηκαν για πρώτη φορά σε πανεπιστήμια στη Γερμανία, τον 16ο αιώνα, όπου ολλανδοί φοιτητές υιοθέτησαν αυτό το έθιμο της διατήρησης λευκωμάτων.
<https://www.kb.nl/en/onderzoeken-vinden/bijzondere-collecties/alba-amicorum#toc-history-of-the-alba-amicorum>

⁴ προέρχεται ή εξάγεται από το φυτό τραγάκανθα «τραγακάνθινο κόμμι»: κόμμι που παράγεται από ορισμένους θάμνους του γένους *astragalus*, από το είδος *Astragalus gummifer*. Όπως όλες οι γόμμες έχουν κολλοειδείς ιδιότητες και μέσα σε κατάλληλο διαλύτη σχηματίζουν παχύρρευστα αιωρήματα ή διαλύματα. (En-Academic 2013)
Εκτός από το τραγακάνθινο κόμμι για τη δημιουργία του διαλύματος της τεχνικής της μαρμαρογραφίας έχει χρησιμοποιηθεί και ο λιναρόσπορος και το φυτό *flea seed* (*plantago*). (Woolnough 1881)

⁵ η χολή που προέρχεται από την χοληδόχο κύστη βοδιών και χρησιμοποιείται ως μέσο διαβροχής στην τεχνική της μαρμαρογραφίας του χαρτιού, στη χαρακτηριστική, λιθογραφία και ακουαρέλα. (Conservation Dictionary 2001, https://en.wikipedia.org/wiki/Ox_gall)

ποιότητας λευκού σαπουνιού, ώστε να γυαλίζει και να μην κολλάει. Για περισσότερο γυάλισμα το μαρμαρογραφημένο χαρτί επεξεργάζονταν με πυρόλιθο ή κομμάτι γυαλιού πάνω σε κοίλο τραπέζι. Αργότερα, χρησιμοποιούσαν ζεστούς κυλίνδρους για αυτήν την εργασία. (Zaehnsdorf 1880)

Ένα μαρμαρογραφημένο χαρτί είναι μοναδικό. Μόνο ένα φύλλο μπορεί να παραχθεί κάθε φορά από τα χρώματα που έχουν επιπλεύσει πάνω πηχτό διάλυμα. Τα ίδια χρώματα μπορούν να χρησιμοποιηθούν για ένα άλλο φύλλο, αλλά ο σχεδιασμός και η ένταση των χρωμάτων δεν μπορεί ποτέ να είναι απολύτως όμοιος. (Osmun 1954)

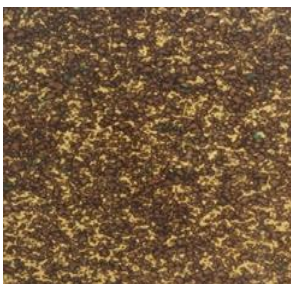
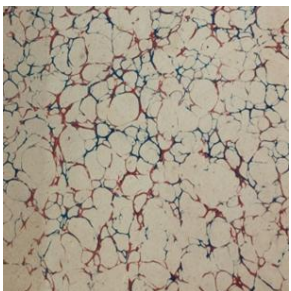
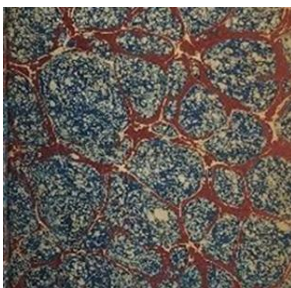
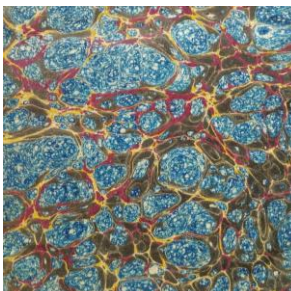
Ο Tanselle (1970) πρότεινε την κατηγοριοποίηση των μαρμαρογραφημένων χαρτιών σε δύο μεγάλες ομάδες, ανάλογα με την τεχνική κατασκευή τους και συγκεκριμένα αν τα αιωρούμενα χρώματα προσκολλώνται στο χαρτί με ή χωρίς επεξεργασία:

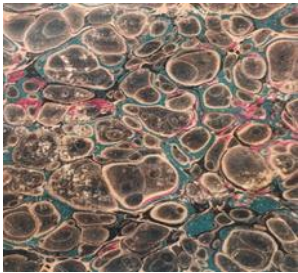
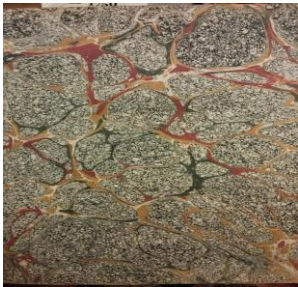
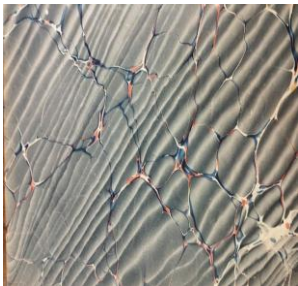
1. **Whisked:** Αν τα χρώματα παραμένουν όπως έπεσαν στο διάλυμα τότε τα σχέδια είναι ακανόνιστα, χωρίζονται από «φλέβες» και μοιάζουν με πραγματικά μάρμαρα.
2. **Combed:** αν τα χρώματα σχεδιάζονται με γραφίδα, χτένια ή άλλο αντικείμενο τότε έχουν ομοιόμορφα σχέδια, στροβιλισμούς και βρόγχους και δεν μοιάζουν με το μάρμαρο.

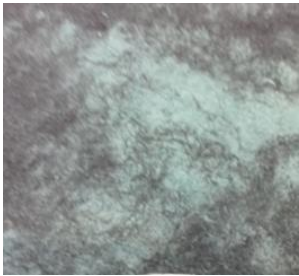
Στον Πίνακα 1. που ακολουθεί διακρίνονται οι δύο παραπάνω κατηγορίες και τα ονόματα των χαρτιών που κατατάσσονται σε καθεμία από αυτές. Βέβαια, υπάρχει η περίπτωση ένα χαρτί να είναι διακοσμημένο με παραπάνω από μια τεχνική.

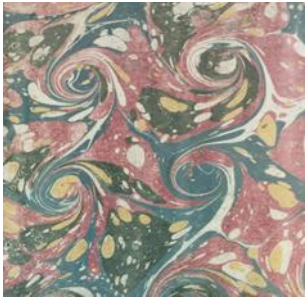
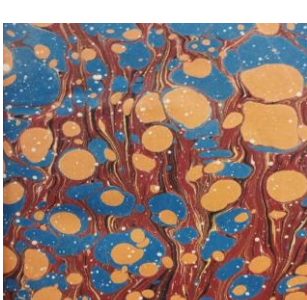
Πίνακας 1. Μαρμαρογραφημένα χαρτιά (marbled papers) που έχουν χρησιμοποιηθεί στη βιβλιοδεσία.

Marbled papers		
A. Whisked		
Όνομα	Περιγραφή	Εικόνα

German - Papier Tourniquet	Διακοσμείται με διάσπαρτες μικρές κηλίδες χρώματος.	Εικόνα 10. B.B. 1891
Twilled paper -Papier Croisé	Απεικονίζει χρώματα που “τρέχουν” δημιουργώντας διάφορα σχέδια. Εμφανίστηκε το 1830.	Εικόνα 11. B.B. 1889
Italian- Hair- Vein	Φέρει ένα λεπτό δίκτυο από φλέβες που μοιάζουν με τριχοειδή αγγεία. Δημιουργήθηκε στην Ιταλία, στα τέλη του 18ου αιώνα.	Εικόνα 12.B.B.1868
Stormont	Στην επιφάνειά του δημιουργούνται πολύ μικρές κουκίδες, με δαντελωτό αποτέλεσμα. Εμφανίστηκε στα τέλη του 18ου αιώνα.	Εικόνα 13. B.B.1869
Gloster	Έχει πολύ μικρές κουκίδες και παχιές, πολύχρωμες φλέβες.	Εικόνα 14. B.B. 1858

Shell (French)	Φέρει χαρακτηριστικό λευκό περίγραμμα γύρω από τη σταγόνα του χρώματος, ενώ το κέντρο της γίνεται πιο σκούρο και θυμίζει κοχύλι. Εμφανίστηκε στα τέλη του 18ου αιώνα στη Γαλλία.	Εικόνα 15. Καϊρείος Βιβλιοθήκη Άνδρου, 1834
Smooth Body	Απεικονίζει φλέβες μεσαίου πάχους και χρώμα ενιαίο χωρίς κουκίδες ή δαχτυλίδια.	Εικόνα 16. B.B.1750
Spanish	Χαρακτηρίζεται από διαγώνιες ραβδώσεις που διασχίζουν το βασικό σχέδιο. Δημιουργήθηκε στις αρχές του 17ου αιώνα.	Εικόνα 17. B.B. 1818
Tiger Sunspot	Απεικονίζει κηλίδες που φαίνονται σαν μάτια με σκούρες ίριδες στο κέντρο. Εμφανίστηκε περίπου το 1855.	Εικόνα 18. B.B. 1838

Antique Spot- Turkish	Χαρτί όπου διακρίνονται σχέδια σαν φλέβες ανάμεσα σε ανοιχτόχρωμες σταγόνες. Χρησιμοποιήθηκε από τα μέσα του 15ου αιώνα.	Εικόνα 19.Β.Β. 1856
Morris	Δίνει την εντύπωση της ακουαρέλας. Εμφανίστηκε στα τέλη του 19ου αιώνα	Εικόνα 20. Β.Β. 1900
B. Combed		
Nonpareil	Χαρακτηρίζεται από επαναλαμβανόμενες, κυματοειδείς γραμμές σε συμμετρική διάταξη.	Εικόνα 21.Β.Β. 1860
Dutch	Τα χρώματα διαδέχονται το ένα το άλλο με ακριβή σειρά και ενώνονται με μια περιστασιακή μπούκλα.	Εικόνα 22.Β.Β. 19ος αι.

Curl (Snail)	Φέρει στροβίλους που προέρχονται από τις περιστροφικές κινήσεις του χρώματος με τη βοήθεια ενός χτενιού.	Εικόνα 23. B.B. 19ος αι.
Peacock	Τα σχέδια του χρώματος έχουν σχήμα βεντάλιας ή φτερών παγωνιού.	Εικόνα 24.B.B. 1890
Bouquet	Προέρχεται από το Nonpareil του οποίου τα σχέδια παρασύρονται και δημιουργούν μικρά μπουκέτα. Δημιουργήθηκε προς τα τέλη του 18ου αιώνα.	Εικόνα 25.B.B. 1896
Zebra	Στο φόντο του χαρτιού διακρίνονται κυματιστές γραμμές που θυμίζουν ριγυτό μοτίβο και πάνω του υπάρχουν μεγάλες και μικρότερες στρογγυλές κηλίδες που μοιάζουν να αιωρούνται. Έκανε την εμφάνισή του στα τέλη του 19ου αιώνα.	Εικόνα 26.B.B. 1873

Antique straight	Φέρει σχεδόν παράλληλες κυματιστές γραμμές πάνω στις οποίες ρίπτονται ακανόνιστα σταγόνες ανοιχτού χρώματος που μοιάζουν με μικρές κουκκίδες.	Εικόνα 27. B.B. 19 ^{ος} αι.
Antique zig-zag	Οι γραμμές που στο antique straight παραμένουν κάθετες και σχετικά παράλληλες, εδώ μετατρέπονται σε διαδοχικά, έντονα κυματιστά μοτίβα, σχηματίζοντας συνεχείς καμπύλες σε μορφή ζιγκ-ζαγκ.	Εικόνα 28.B.B. 1851

3. Surface (brush coated) Paper- (χαρτί με επεξεργασμένη επιφάνεια)

Πρόκειται για χαρτί που η μία όψη του είναι προετοιμασμένη με ένα στρώμα χρώματος, το οποίο απλώνεται με πινέλο, πολύ ομοιόμορφα. (Zaehnsdorf 1880)

Το παλαιότερο χαρτί αυτής της κατηγορίας ήταν ένα χαρτί που βρέθηκε στο πίσω μέρος παιγνιόχαρτων (playing cards) και σε λεύκωμα (alba amicorum) το οποίο είχε επιχρισθεί με ένα πινέλο, με κόκκινο χρώμα. Από το υδατόσημο χρονολογήθηκε από το 1428-33. (Foot 1981)

Χρησιμοποιήθηκε ευρέως μετά το 1820 σε διάφορα χρώματα, θαμπά ή γυαλιστερά. Ένα χρώμα που επικράτησε ήταν το κίτρινο σε διάφορες αποχρώσεις. Βρήκε εφαρμογή σε υφασμάτινες (πανόδετες) βιβλιοδεσίες, αλλά και σε καλλιτεχνικές βιβλιοδεσίες. Δεν χρησιμοποιήθηκε ως υλικό καλύμματος λόγω της ευαισθησίας του χρώματος σε μηχανικές φθορές. (Middleton 1988, Zaehnsdorf 1880)

Εικόνα 29. Surface Paper (B.B.1845)

4. Colored Paper (χρωματισμένο ή έγχρωμο χαρτί)

Αυτό το χαρτί αποκτά το χρώμα κατά την κατασκευή του, με χρωματισμό του πολτού. Στη βιβλιογραφία αναφέρεται και ως χαρτί Cobb και πήρε το όνομά του από τον Βρετανό χαρτοποιό Thomas Cobb(17..-18..), που κατασκεύασε το πρώτο έγχρωμο χαρτί. Το 1796, ο Thomas Cobb κατοχύρωσε με δίπλωμα ευρεσιτεχνίας μια μέθοδο βαφής πολτού βασισμένη στις αρχές της βαφής υφασμάτων. Το χαρτί του Cobb ήταν ένα υφαντό, λεπτό, εξαιρετικής υφής, αρκετά ανθεκτικό όταν βρέχονταν και είχε κοκκινωπό-καφέ και λαδί αποχρώσεις. Στις αρχές του 19ου αιώνα χρησιμοποιήθηκε για να καλύψει τις πινακίδες των βιβλίων, ιδιαίτερα τις βιβλιοδεσίες με ημιδέσιμο με δέρμα μοσχαριού και διάστικτες ακμές ή χρυσωμένη την πάνω ακμή⁶. (Zaehnsdorf 1880, Irving 1997, Hayes 2018)

Τα χρώματα που χρησιμοποιούσαν για τη βαφή ήταν κυρίως χρωστικές ουσίες και φυτικές βαφές. Βαφές ανιλίνης, γνωστές από την κλωστοϋφαντουργία χρησιμοποιήθηκαν εκτενώς μετά το 1856 και μέχρι το 1890. (Irving 1997)

⁶<https://web.archive.org/web/20240308063358/https://www.adelaide.edu.au/library/special/exhibitions/cover-to-cover/endpapers/>

Εικόνα 30. Colored Paper (B.B. 1872)

5. Printed paper (τυπωμένο χαρτί)

Τα τυπωμένα χαρτιά χρονολογούνται από το τέλος του 16^{ου} αιώνα, αλλά χρησιμοποιήθηκαν στη βιβλιοδεσία των εκδοτών γύρω στο 1880.

Ο όρος τυπωμένα χαρτιά αναφέρεται σε αυτά που παράγονται από τη μεταφορά του χαραγμένου, με το χέρι, σχεδίου σε μια ξύλινη ή μεταλλική πλάκα πάνω σε χαρτί, με το επιθυμητό χρώμα. Κάθε χρώμα τυπώνονταν ξεχωριστά και αφού στέγνωσε γινόταν το τύπωμα του επόμενου. Τα σχέδια δημιουργούνταν από επαναλαμβανόμενο μοτίβο, ενώ λίγο αργότερα εμφανίζονται χαρτιά με σχέδια λουλουδιών, φυλλωμάτων και πουλιών. Επίσης, υπήρχαν σχέδια τυπωμένα με χρυσό και χαλκό. (Middleton 1988, Tanselle 1970)

Η παραγωγή τυπωμένου χαρτιού απαιτούσε τα σωστά εργαλεία και επιτυχημένες χαράξεις από έμπειρους ξυλογλύπτες.

Εικόνα 31. Printed papers (B.B. 1743, B.B. 1845)

Πολλά από αυτά τα πρωτότυπα χαρτιά τυπώθηκαν τον 18ο αιώνα από τους Dominotiers της Γαλλίας, οι οποίοι ήταν κατασκευαστές διακοσμημένων

χαρτιών ταπετσαρίας, βιβλίων, καρτών, επένδυσης κουτιών και θρησκευτικών εικόνων. Αυτά τα πρώιμα χαρτιά τυπώθηκαν σε μικρά φύλλα χαρτιού σε μεγάλη ποικιλία σχεδίων, που κυμαίνονταν από απλές, σχεδόν ακατέργαστες ξυλογραφίες, μονόχρωμες ή με δυο ή περισσότερα χρώματα, ενώ τα σχέδια ήταν ποικίλα. (Conservation OnLine. [χ.χ.])⁷

Σύμφωνα με τη (Foot 1981) το πρώτο τυπωμένο χαρτί χρονολογείται το 1423. Το σχέδιο δημιουργήθηκε πάνω σε μια ξύλινη επιφάνεια, η οποία στη συνέχεια μελανώθηκε με αραιό υδατοδιαλυτό μελάνι ή χρώμα ακουαρέλας και τυπώθηκε στο χαρτί.

Εκτός από τα χαρτιά που τυπώθηκαν με τη χρήση ξύλινων μητρών, έχουν χρησιμοποιηθεί και χαρτιά τυπωμένα με τη μέθοδο της λιθογραφίας.

Εικόνα 32. Printed Papers (Βιβλιοθήκη Παντείου Πανεπιστημίου 19ος αι.)

6. Sprinkled Paper (διάστικτο χαρτί)

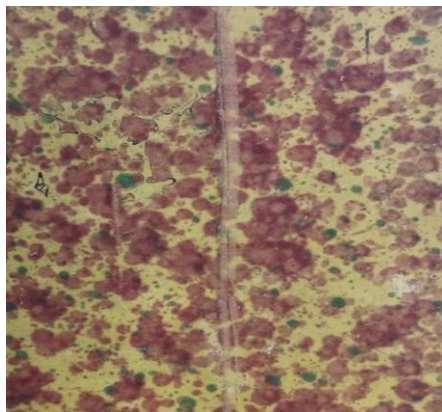
Η διάστιξη χρησιμοποιείται στη βιβλιοδεσία από τον 16ο αιώνα, τόσο για τη διακόσμηση στο δέρμα όσο και στις ακμές του βιβλίου. Το διάστικτο χαρτί δημιουργείται όταν μικρά σταγονίδια χρώματος απλώνονται στην επιφάνεια του χαρτιού πιέζοντας ελαφρά με το ένα δάχτυλο κατά μήκος μιας βούρτσας βουτηγμένης στο χρώμα. Η τεχνική αυτή χρησιμοποιήθηκε από το δεύτερο μισό του 16ου αιώνα. (Foot 1981)

Το διάστικτο χαρτί ήταν ένα ιδιαίτερα δημοφιλές χαρτί για κάλυμμα βιβλίων στη Γερμανία, όπου είναι γνωστό ως Kiebitzpapier (κυριολεκτικά, «χαρτί

⁷ <https://cool.culturalheritage.org/don/dt/dt2684.html>

με στίγματα», καθώς το διάστικτο αποτέλεσμα θεωρήθηκε παρόμοιο με το σχέδιο που βρίσκεται στα αυγά ορισμένων πουλιών). (Foot 1981)

Εικόνα 33.Sprinkled Paper (B.B. 1873)

7. Embossed Paper (ανάγλυφο χαρτί)

Το ανάγλυφο χαρτί ήταν δημοφιλές τον 18ο αιώνα και είχε ανάγλυφη υφή που δημιουργούνταν με τη χρήση χαραγμένων κυλίνδρων ή πλακών, εφαρμόζοντας συνήθως τόσο θερμότητα όσο και πίεση. (Conservation OnLine. [Χ.Χ.])⁸

Εικόνα 34.Embossed Paper (B.B.1841)

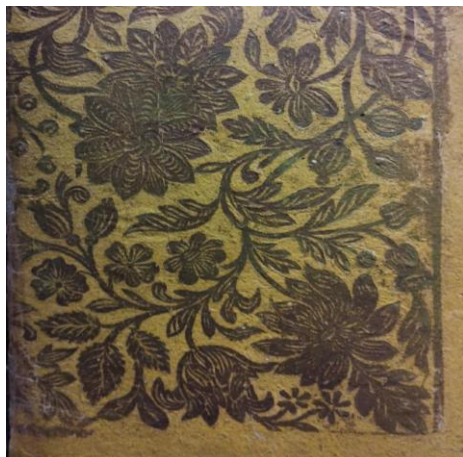

Σε αυτή την κατηγορία ανήκουν και τα Dutch gilt papers, τα οποία κατασκευάστηκαν στις αρχές του 18ου αι. στη Νυρεμβέργη, το Άουγκσμπουργκ και το Φουρθ και έγιναν γνωστά με αυτό το όνομα επειδή οι Ολλανδοί τα εξήγαγαν στην υπόλοιπη Ευρώπη. Αυτά τα χαρτιά διακοσμούνταν με ένα μεταλλικό στρώμα χρώματος (χρυσό, ασήμι, μπρούντζο) που κάλυπτε όλο το

⁸ <https://cool.culturalheritage.org/don/dt/dt1174.html>

φόντο του χαρτιού ή διάφορα σημεία του, ως διακοσμητικό μοτίβο (Osmun 1954).

Εικόνα 35. Dutch gilt paper (B.B. 18ος αι.)

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ

Η παρούσα μελέτη αποτελεί μια πρόταση κατηγοριοποίησης των διακοσμημένων χαρτιών που χρησιμοποιούνται στις βιβλιοδεσίες, με σκοπό να δημιουργηθεί ένα οδηγός τεκμηρίωσης, ώστε να εξυπηρετήσει “την περιγραφή και την οργάνωση της πληροφορίας, τον εντοπισμό, τη διαχείριση και την παροχή πρόσβασης σε αυτή”. (Κυριάκη- Μάνεση 2015:76)

Μελλοντικά, και για πιο ειδικούς σκοπούς μελέτης και έρευνας η τεκμηρίωση των διακοσμημένων χαρτιών μπορεί να εμπλουτιστεί με στοιχεία που αφορούν την ανάλυση των υλικών κατασκευής (χρωστικών και συνδετικών μέσων) με φυσικοχημικές μεθόδους, ώστε να επιτευχθεί ταυτοποίηση αυτών και κατ' επέκταση γνώση των ιστορικών “συνταγών” κατασκευής τους. Επιπροσθέτως, η έρευνα μπορεί να επεκταθεί με τη διαχείριση του λεξιλογίου και συγκεκριμένα τη μετάφρασή του στην ελληνική γλώσσα.

Επίσης, θα ήταν σημαντικό η ίδια διαδικασία να πραγματοποιηθεί και για τα υπόλοιπα στοιχεία της βιβλιοδεσίας, ώστε να υπάρχει ένα κοινό σημείο αναφοράς ανάμεσα σε τεκμηριωτές, ερευνητές και άλλες ομάδες χρηστών της πληροφορίας .

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

1. Celemín, A. (2014, 6 Δεκεμβρίου). *Traditional techniques of paper decoration and contemporary artistic creation*. Ανακτήθηκε 17 Απριλίου 2024, από <https://papelesdecoradosenmadrid.blogspot.com/2014/12/indice.html>
2. Conservation OnLine. (χ.χ.). *Bookbinding and the conservation of books: A dictionary of descriptive terminology*. Ανακτήθηκε 15 Ιανουαρίου 2024, από <https://cool.culturalheritage.org/don/dt/dt1174.html>
3. Diehl, E. (1980). *Bookbinding: Its background and technique*. New York: Dover Publications.
4. En Academic. (2013). *Academic dictionaries and encyclopedias*. Ανακτήθηκε 10 Ιουνίου 2014, από https://greek_greek.en-academic.com/175189/
5. Foot, M. M. (1981). The Olga Hirsch collection of decorated papers. *The British Library Journal*, 7(1), 12–38. Ανακτήθηκε 18 Ιουλίου 2024, από <https://www.jstor.org/stable/42554129>
6. Foundation for Advancement in Conservation. (2019). *Conservation OnLine (CoOL)*. Ανακτήθηκε 22 Ιουνίου 2024, από <https://cool.culturalheritage.org/index.html>
7. Harvard Library, Houghton Library. (2020). *Rosamond B. Loring collection of decorated papers*. Ανακτήθηκε 11 Μαρτίου 2023, από <https://hollisarchives.lib.harvard.edu/repositories/24/resources/3070>
8. Hayes, L. (2018, 1 Μαΐου). *Rare books & manuscripts. Endpapers cover to cover: Exposing the bookbinder's ancient craft*. Ανακτήθηκε 4 Μαΐου 2024, από <https://web.archive.org/web/20240413200651/https://www.adelaide.edu.au/library/special/exhibitions/cover-to-cover/>
9. Irving, J. (1997). Construction paper: A brief history of impermanence. *The Book and Paper Group Annual*, 16. Ανακτήθηκε 15 Ιουλίου 2024, από <https://cool.culturalheritage.org/coolaic/sg/bpg/annual/v16/bp16-07.html>
10. Κυριάκη-Μάνεση, Δ., & Κουλούρης, Α. (2015). *Διαχείριση ψηφιακού περιεχομένου* [Προπτυχιακό εγχειρίδιο]. Κάλιπος, Ανοικτές Ακαδημαϊκές Εκδόσεις. <https://hdl.handle.net/11419/2496>
11. Lock, M. (1992). *Two centuries of bookbinding: Materials and techniques, 1700–1900*. Toronto: Canadian Bookbinders & Book Artists Guild.
12. Matt, R. (1929). *Bookbinding and the conservation of books: A dictionary of descriptive terminology*. Washington: Library of Congress. Ανακτήθηκε 12 Ιανουαρίου 2024, από

<https://archive.org/details/bookbindingconse000robe/page/264/mode/2up>

13. Middleton, B. (2004). *The restoration of leather binding*. London: Oak Knoll Press – British Library.
14. National Library of Netherlands. (χ.χ.). *Alba amicorum*. Ανακτήθηκε 15 Ιουνίου 2024, από <https://www.kb.nl/en/onderzoeken-vinden/bijzondere-collecties/alba-amicorum#toc-history-of-the-alba-amicorum>
15. Osmun, W. (1954). *Decorated book papers: Seventeenth to twentieth century*. New York: The Museum. Ανακτήθηκε 14 Μαΐου 2024, από <https://archive.org/details/decoratedbookpap00coop/page/n3/mode/2up>
16. Pearson, D. (2020). Bookbinding history and sacred cows. *The Library*, 21(4), 498–517. <https://doi.org/10.1093/library/21.4.498>
17. Pickwoad, N. (2019, 16 Αυγούστου). Bookbinding. In *A companion to the history of the book* (Vol. 8, σσ. 111–127). <https://doi.org/10.1002/9781119018193.ch8>
18. Tanselle, T. (1970). The bibliographical description of patterns. *Studies in Bibliography*, 23. Ανακτήθηκε 15 Απριλίου 2024, από <http://www.jstor.org/stable/40371502>
19. Θεοδώρου, Θ. (1999). Η ορολογία της ιστορίας της βιβλιοδεσίας. Στο Μπ. Λέγγας (Επιμ.), *Βιβλαιομφιάστης*. Αθήνα: Ελληνική Εταιρία Βιβλιοδεσίας.
20. University Libraries University of Washington. (χ.χ.). *Decorated and decorative paper collection*. Ανακτήθηκε 17 Απριλίου 2024, από <https://content.lib.washington.edu/dpweb/index.html>
21. University of the Arts London. (2015, 21 Ιουνίου). *The language of bindings thesaurus*. Ανακτήθηκε 4 Ιουλίου 2024, από <https://www.ligatus.org.uk/lob/concept/1285>
22. Wikipedia. (2014, 25 Δεκεμβρίου). *Rosamond B. Loring*. Στο *Wikipedia*. Ανακτήθηκε 4 Απριλίου 2024, από https://en.wikipedia.org/wiki/Rosamond_B._Loring
23. Wolfe, R. (1990). *Marbled paper: Its history, techniques, and patterns. With special reference to the relationship of marbling to bookbinding in Europe and the Western world*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
24. Woolnough, C. (1881). *The whole art of marbling*. London: George Bell and Sons. Ανακτήθηκε 9 Ιουνίου 2024, από <https://archive.org/details/wholeartofmarbli00wool/page/n7/mode/2up>
25. Χούλης, Κ. (1999). Η βυζαντινή βιβλιοδεσία: Ιστορία, τέχνη και τεχνική. Στο Μπ. Λέγγας (Επιμ.), *Βιβλαιομφιάστης*. Αθήνα: Ελληνική Εταιρία Βιβλιοδεσίας.

26. Zaehnsdorf, J. (1890). *The art of bookbinding: A practical treatise*. London: George Bell and Sons. Ανακτήθηκε 12 Ιουλίου 2024, από <https://www.gutenberg.org/files/51213/51213-h/51213-h.htm>